

<https://doi.org/10.31891/PT-2025-1-5>

УДК 364-785

Людмила МІХЄЄВА

кандидат педагогічних наук, доцент,
Хмельницький національний університет
<https://orcid.org/0000-0003-0369-1129>

E-mail: ludamixeeva@ukr.net

Наталія ДІДИК

кандидат психологічних наук, доцент,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
<https://orcid.org/0000-0001-5852-2379>

e-mail: didyk.natalya@kpmu.edu

Алла РУДЕНОК

кандидат психологічних наук, доцент,
Хмельницький національний університет
<https://orcid.org/0000-0003-1197-0646>

e-mail: rudenok-alla@ukr.net

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНИХ ПРОЯВІВ ПІДЛІТКІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ

У статті висвітлено дослідження соціально-психологічних особливостей агресивних проявів підлітків під час війни, де увага акцентується на психоемоційних і поведінкових змінах у критичних умовах. Агресивність підлітків зумовлена стресом, емоційною нестабільністю, травматичними подіями та соціальними змінами. Авторами представлено результати діагностики агресії, яка виявила високі рівні фізичної, вербальної, непрямой агресії, роздратування та підозрливості серед респондентів. Розробка ефективних програм підтримки сприятиме зниженню агресії та стабілізації емоційного стану підлітків.

Ключові слова: агресія, агресивність, агресивні прояви, агресивна поведінка, підлітковий вік, соціально-психологічні особливості.

Liudmyla MIKHEIEVA

Khmelnyskyi National University

Nataliia DIDYK

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University

Alla RUDENOK

Khmelnyskyi National University

INVESTIGATION OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ADOLESCENT AGGRESSION DURING WAR

The study addresses a significant socio-pedagogical problem – adolescent aggressive behavior – particularly during wartime conditions. Adolescence is a critical developmental stage marked by psychophysiological changes, heightened emotional instability, and limited emotional self-regulation skills, all of which increase the risk of aggressive behavior. The stressors associated with war, such as heightened anxiety, fear, trauma, and loss, exacerbate these

tendencies, making adolescents particularly vulnerable to destructive behaviors. Additionally, shifting social roles and adult behavioral models observed during wartime can further shape aggressive attitudes in adolescents.

The study emphasizes the importance of examining these social-psychological features to develop effective psychological support and aggression prevention programs. These efforts aim to stabilize adolescents' emotional states, enhance constructive interaction skills, and mitigate the traumatic effects of war. While previous research extensively explores the nature and causes of human aggression, the wartime context highlights unique challenges that demand further attention, especially among adolescents.

The study draws on foundational theories of aggression from researchers such as L. Berkowitz, D. Richardson, and A. Bandura, as well as more recent investigations into age and gender-specific patterns of adolescent aggression. These works identify key determinants of aggression, including familial upbringing, media influence, social support, and individual psychological traits. However, contemporary psycho-pedagogical practices still lack a comprehensive approach to addressing adolescent aggression, particularly in wartime.

The study underscores the need for a comprehensive, targeted approach to reduce adolescent aggression. By addressing internal and external determinants, fostering emotional resilience, and promoting constructive behaviors, such interventions can help adolescents navigate the challenges of wartime and mitigate the long-term consequences of aggressive behavior.

Keywords: aggression, aggressiveness, aggressive manifestations, aggressive behavior, adolescence, socio-psychological characteristics.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Агресивні прояви та поведінка підлітків є значущою соціально-педагогічною проблемою, оскільки підлітковий вік, враховуючи його психофізіологічні особливості, є періодом підвищеного ризику для розвитку агресивної поведінки. Це пов'язано з гормональними змінами, формуванням підліткових комплексів і реакцій, а також недостатнім рівнем знань щодо саморегуляції емоцій і почуттів. Варто зауважити, що збільшення кількості підлітків, яким притаманна агресивна поведінка, зумовлено особливими умовами, в яких опинилися неповнолітні через військові дії. Війна створює значний психологічний тиск на всіх членів суспільства, але підлітки, будучи вразливою віковою групою, особливо схильні до розвитку агресивних реакцій через емоційну нестабільність, стрес і переживання. Зростаючий рівень тривожності, страху за власне життя та життя близьких, а також травматичний вплив руйнувань, втрат і насильства можуть посилювати агресивні прояви у підлітковому віці. Також варто враховувати, що в умовах війни часто змінюються соціальні ролі та моделі поведінки, які підлітки спостерігають у дорослих, що може додатково формувати агресивні установки. Підлітки можуть відчувати безсилля та розгубленість через втрату відчуття безпеки, і це може виражатися у деструктивній поведінці.

Вивчення соціально-психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків у таких умовах є важливим для розробки ефективних програм психологічної підтримки та профілактики агресії. Це дозволить створити умови для стабілізації емоційного стану підлітків, розвитку навичок конструктивної взаємодії та подолання наслідків травматичних подій війни.

Аналіз досліджень та публікацій

Основні аспекти агресивної поведінки людини, її природа та причини розглянуті в наукових роботах таких дослідників, як І. Астремська, Л. Берковіц, Н. Гребінь, О. Коломієць, О. Кононко, О. Макарова, О. Мойсеєва, В. Огоренко, Т. Острянко, Л. Самарай, Т. Сафонова, В. Строгий, В. Тимошенко, І. Хоржевська, О. Щербатюк, М. Ярмольчик, Р. Берон, Д. Річардсон, Р. Джекобс, Дж. Доллард, Д. Зілманн А. Бандура, А. Басс та ін.

Дослідженням детермінант агресії, зокрема на різних етапах розвитку особистості, займалися такі вчені, як С. Березка, Н. Грицай, Д. Іщенко, В. Кравченко, Т. Кукурудза, І. Мелетенко, О. Мойсеєва, Л. Руденко та ін.

У дослідженнях підліткового віку науковці отримали дані про вікову динаміку (О. Замашкіна, О. Мізерна, О. Ляц, А. Реан, Л. Семенюк) та гендерні відмінності (І. Фурманов, Л. Семенюк) у проявах агресії. Вони також визначили вплив макросоціальних чинників і сім'ї (Н. Алікіна, О. Бовть, А. Реан, Л. Семенюк) на агресивну поведінку підлітків.

Формулювання цілей статті

Мета статті полягає в дослідженні соціально-психологічних особливостей агресивних проявів підлітків під час війни.

Виклад основного матеріалу

У XX столітті термін «агресія» набув широкого застосування в різних галузях знань, зокрема в психології, соціології, кримінології та міжнародних відносинах, і на сьогодні вивчення агресивної поведінки людини стало одним із найпопулярніших напрямів у дослідницькій діяльності психологів усього світу. Це, ймовірно, пов'язано з безпрецедентним зростанням рівня агресії та насильства в сучасному суспільстві.

Термін «агресія» має латинське походження, а слово «agressio» перекладається як напад або наступ [8]. Однак з часом значення цього терміну змінилося. Якщо раніше агресію розуміли переважно як

фізичний напад або ворожі дії, то сьогодні це поняття охоплює більш широкий спектр проявів, включаючи вербальну агресію, психологічний тиск і навіть опосередковані форми агресії, такі як маніпуляції або плітки.

За словами О. Ляща, агресивні прояви слід розуміти насамперед як зовнішні форми поведінки, що включають дії, які завдають шкоди чи збитків як живим, так і неживим об'єктам [2].

Р. Берон та Д. Річардсон у монографії «Агресія» визначають її як будь-яку поведінку, що має на меті образити або завдати шкоди іншій живій істоті, яка не хоче такого ставлення. Згідно з цим визначенням, дослідники розглядають агресію як модель поведінки, а не як емоцію, установку або мотив. Вони вважають, що негативні емоції, установки та мотиви об'єднуються в єдину поведінкову модель, яка спрямована на завдання шкоди [5].

Відомий дослідник із означеної проблеми Л. Берковіц визначає агресію як будь-яку поведінку, яка має на меті завдання фізичної або психологічної шкоди іншій людині. Подібної точки зору дотримується науковець Д. Майєрс, описуючи агресію як фізичні або вербальні дії, що спрямовані на завдання шкоди комусь [6].

Х. Хекхаузен зазначає, що термін «агресія» охоплює різні види дій, які порушують фізичний або психологічний добробут іншої людини, завдають матеріальної шкоди, заважають реалізації її намірів, суперечать її інтересам або ведуть до її знищення [7].

У тематичному словнику-довіднику з психології та педагогіки О. Коваль описує агресію як вид деструктивної та цілеспрямованої поведінки, яка суперечить суспільним правилам і нормам, і здатна завдати шкоди як живим істотам, так і неживим об'єктам. Така поведінка може призводити до психологічних і фізичних наслідків, що викликають дискомфорт або завдають збитків людям [3].

М. Демчук вважає, що агресивність пов'язана з особистісними характеристиками і сприяє досягненню цілей та задоволенню потреб у насильницькій поведінці [1].

Отже, агресивність, як соціально-психологічний феномен, є складовою частиною людської особистості, що може мати як конструктивний, так і деструктивний характер. Вона є результатом поєднання різних внутрішніх і зовнішніх чинників, таких як особистісні риси, соціальні умови і психологічні стани. Агресивна поведінка часто проявляється у вигляді порушення соціальних норм і правил, що регулюють співіснування в суспільстві, і може мати серйозні наслідки для об'єктів агресії, включаючи фізичний збиток і психологічний дискомфорт, який може проявлятися у формі страху, пригніченості або

напруженості. Проте важливо враховувати, що агресивність може також мати позитивні аспекти, такі як у спортивних досягненнях або ситуаціях самозахисту, де вона допомагає досягати поставлених цілей і підтримувати життєві виклики.

Агресивність підлітків є складним соціально-психологічним феноменом, що формується під впливом багатьох факторів, як індивідуальних, так і соціальних. Підлітковий вік супроводжується суттєвими внутрішніми змінами, зумовленими статевим дозріванням і переходом від дитинства до дорослого життя. Цей період є кризовим, оскільки підліток має адаптуватися до нових соціальних ролей і вимог. Соціально-психологічні особливості підліткового віку, зокрема емоційна нестабільність, прагнення до самоствердження та соціалізації, значною мірою впливають на прояви агресивної поведінки. Важливими детермінантами агресії є як зовнішні, так і внутрішні чинники, включаючи родинне виховання, негативний вплив медіа, низьку соціальну підтримку та індивідуально-психологічні риси підлітків. Взаємодія цих чинників, у поєднанні з критичними умовами розвитку, такими як конфлікти в сім'ї, відсутність адекватних моделей поведінки та емоційне відчуження, сприяють формуванню агресивної поведінки у підлітків.

У зв'язку з цим, комплексне розуміння та адресний підхід до вирішення цієї проблеми є необхідними для зниження рівня підліткової агресії, що вимагає участі як родини, так і соціальних інституцій.

Для дослідження соціально-психологічних особливостей агресивних проявів підлітків була сформована вибірка, до якої ввійшли 45 підлітків віком 13-14 років м. Хмельницький та підібрано діагностичний інструментарій: методика «Вивчення схильності особи до агресивної поведінки» А. Басса, А. Дарки (адаптація А. Осницького) [4], тест «Оцінка агресивності в стосунках» А. Ассінгера [4].

Результати, отримані за методикою «Вивчення схильності особи до агресивної поведінки» А. Басса, А. Даркі (адаптація А. Осницького), продемонстрували, що у підлітків переважають високий і середній рівні за практично усіма показниками (рис. 1).

З рис. 1 видно, що більше половини респондентів (50,2%) мають значний потенціал до проявів фізичної агресії. Це може свідчити про те, що у значної частини вибірки існує схильність до агресивних реакцій, які можуть виявлятися в формах фізичного насильства або агресивних дій по відношенню до інших. Високий рівень фізичної агресії може бути пов'язаний з різними чинниками, такими як стрес, конфліктні ситуації, соціально-психологічні фактори або зовнішні обставини, які сприяють такій поведінці. 52,4% учнів демонструють

високий рівень вербальної агресії, який свідчить про наявність серйозних проблем у комунікації, можливо, підлітки часто використовують агресивні вербальні стратегії у відповідь на стрес або конфлікти. Це також може бути показником емоційної нестабільності або соціально-психологічних труднощів, що потребують уваги для покращення навичок спілкування та управління емоціями. Третина підлітків (31,3%) демонструє високий рівень непрямой агресії, що вказує на значну схильність до таких форм агресії, які можуть бути пов'язані з труднощами в прямому вираженні емоцій або з низьким рівнем соціальної адаптації.

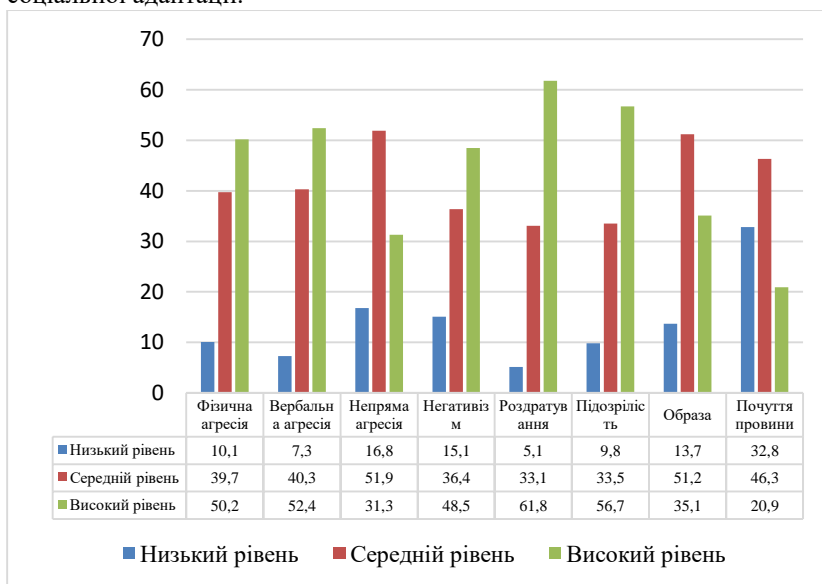

Рис. 1. Показники форм агресії за методикою «Вивчення схильності особи до агресивної поведінки» А. Басса, А. Даркі, %

Показник високого рівня негативізму у школярів (48,5%) демонструє значну схильність до негативного ставлення й опозиційної поведінки. Ці підлітки можуть часто виявляти скептицизм, невдоволення та спротив до вимог або норм соціального середовища, що може бути проявом глибшого рівня внутрішнього конфлікту або незадоволення. Така поведінка може бути наслідком стресових факторів, соціальних труднощів або проблем у самоідентифікації. 61,8% респондентів мають високий рівень роздратування, що може свідчити про їхню емоційну нестабільність, неспроможність адекватно управляти своїми негативними емоціями або труднощі в адаптації до

соціальних вимог. 56,7% підлітків має високий рівень підозрілості, що може вказувати на схильність до інтерпретації дій інших як ворожих, може призводити до конфліктних ситуацій і підвищеної агресивності у взаєминах. Підлітки з високим рівнем підозрілості можуть проявляти обережність, настороженість і часто відчувати, що їхні інтереси чи безпека знаходяться під загрозою. Це може бути наслідком негативного досвіду або емоційної нестабільності, яка призводить до формування такого типу мислення. Результати дослідження за шкалою «Образ» показують, що 35,1% підлітків мають високий рівень образливості, який може бути пов'язаний із підвищеною чутливістю до критики та схильністю до тривалого переживання неприємних емоцій, що часто призводить до відчуження або конфліктів з оточуючими. За показником «Почуття провини» 46,3% підлітків перебувають у зоні середнього рівня почуття провини, що є ознакою здорової психоемоційної регуляції, тоді як крайні значення вказують на окремі групи з підвищеною або зниженою схильністю до самокритичності.

За результатами тесту «Оцінка агресивності в стосунках» А. Ассінгера було виявлено, що 47,2% осіб підліткового віку мають виражену комунікативну агресію, 31,4% респондентів показали помірну агресивність у стосунках, решта 21,4% підлітків демонструють виражену дружелюбність. Отримані результати відображено на рисунку 2.

Рис. 2. Показники агресивності у стосунках за тестом А. Ассінгера, %

Підлітки, які мають високу схильність до комунікативної агресії (47,2%), часто проявляють невірноваженість та жорстокість у взаємодії з оточуючими, схильні до необдуманих вчинків. Вони прагнуть домінувати у стосунках з однолітками, ставлячи власні інтереси вище за потреби інших. Така поведінка супроводжується готовністю сприймати негативне ставлення з боку оточуючих, однак

при першій можливості вони схильні карати інших за це. Це вказує на прагнення до контролю та встановлення власних правил у соціальній взаємодії.

Теоретичний аналіз означеної проблеми та її емпіричне дослідження дозволили сформулювати методичні рекомендації, які допоможуть вчителям і батькам працювати з агресивними підлітками, сприяючи корекції їхньої поведінки та формуванню соціально прийнятних моделей поведінки:

1. Необхідно підтримувати позитивне спілкування: створювати атмосферу довіри та взаємоповаги; активно слухати підлітка, показувати, що його думки важливі, використовувати техніки активного слухання (перефразування, уточнення); уникати критики, яка може спровокувати ще більшу агресію, акцентувати увагу на поведінці, а не на особистості (наприклад, «Мені не подобається, коли ти так говориш» замість «Ти грубий»).

2. Навчати підлітків емоційного самоконтролю: допомагати підлітку ідентифікувати свої емоції та висловлювати їх конструктивним способом, навчати розрізняти емоції і знаходити способи їх вираження без агресії; використовувати техніки релаксації (глибоке дихання, медитації) та навички управління емоціями; мотивувати підлітка на пошук альтернативних способів реагування у стресових ситуаціях.

3. Моделювати позитивну поведінку: показувати приклад конструктивної взаємодії з іншими, демонструвати, як спокійно вирішувати конфлікти, як висловлювати незадоволення без агресії; вчителі можуть показати учням на своєму прикладі, як ефективно вирішувати суперечки у класі, а батьки – у сімейному колі.

4. Здійснювати регулярну та об'єктивну оцінку ситуації: спостерігати за поведінкою підлітка, щоб розуміти ситуації, які найчастіше викликають агресію; аналізувати, які обставини (стресові події, невдачі) можуть бути причиною прояву агресії, обговорювати ці моменти з підлітком у спокійній обстановці.

5. Залучати до позитивних соціальних активностей: учителям потрібно організовувати групові проекти або соціальні активності, що сприяють співпраці та взаємодопомозі; батькам варто підтримувати підлітка в розвитку його інтересів, які допоможуть переключитися з агресії на позитивні емоції (спорт, творчі заняття).

6. Встановити чіткі правила та межі: встановити чіткі, зрозумілі та справедливі правила поведінки вдома та у школі, які підліток повинен дотримуватись; обговорювати наслідки порушення правил заздалегідь, уникаючи надмірних покарань.

7. Навчати конструктивному вирішенню конфліктів: навчати підлітка бачити конфлікт як проблему, яку можна вирішити, а не як привід для агресії; практикувати рольові ігри, щоб показати, як вирішувати конфлікти через діалог, компроміс та розуміння чужих емоцій.

8. Залучати професійну допомогу: якщо агресія підлітка виходить за рамки контролю, обов'язково звертатися за допомогою до психолога, спільна робота фахівців з батьками та вчителями є ключовим елементом у корекції поведінки; вчителі повинні бути готові співпрацювати зі шкільним психологом і ділитися своїми спостереженнями.

9. Уникати провокацій: не реагувати на агресивну поведінку агресією, намагатися залишатися спокійними, навіть якщо підліток поводиться провокативно; уникати провокаційних ситуацій та зосереджуватись на вирішенні проблем через діалог.

10. Розвивати емпатію: навчати підлітка розуміти почуття інших людей через обговорення різних ситуацій, читання історій чи казок, що демонструють наслідки агресії та важливість співчуття; підтримувати розвиток емпатії через ігри та вправи, які сприяють вмінню поставити себе на місце іншого.

11. Здійснювати позитивне підкріплення: заохочувати позитивну поведінку, оскільки підтримка у вигляді похвали за контроль над емоціями чи конструктивні дії може значно покращити самооцінку підлітка та закріпити правильні моделі поведінки.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Отже, агресивна поведінка підлітків є складним соціально-психологічним феноменом, який формується під впливом низки як індивідуальних, так і соціальних чинників. Соціально-психологічні особливості підліткового віку, такі як емоційна нестабільність, прагнення до самоствердження і соціалізації, значно впливають на виникнення агресивної поведінки. Результати діагностики показали високий рівень проявів агресії серед молоді підліткового віку. Аналіз результатів дослідження за вищевказаними методиками сприяв формулюванню методичних рекомендацій для батьків і вчителів.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо в дослідженні впливу бойових дій, вимушеного переселення, втрати близьких, руйнування звичного середовища на формування агресивної поведінки у підлітків і в розробці ефективних програм підтримки щодо зниження агресії та стабілізації емоційного стану підлітків.

Література

1. Булах І.С., Лук'янов А.О. Специфіка становлення самоствердження особистості підліткового віку. *Міжнародний науковий форум* : соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. Випуск 13. 2013. С. 154-163.
2. Замашкіна О. Проблема агресивності підлітків як соціально-психологічне явище сучасності. Теоретичні та методичні аспекти соціальної діяльності : монографія / відп. ред. Л. Данільчук, Л. Романовська. Хмельницький : ФОП Цюпак А., 2020. Т. 4. Розд. 2. С. 45-88.
3. Коваль О. Тематичний словник-довідник з психології та педагогіки. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 138 с.
4. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників : Збірник практичних матеріалів. Київ, 2020. 132 с.
5. [Мойсеєва О.Є.](#) Агресія підлітків: причини виникнення та можливості психокорекції. *Юридична психологія*. 2015. № 1. С. 142.
6. Мойсеєва О.Є. Історико-психологічний аналіз феномену агресії. *Психологічні науки*. Збірник наукових праць. Том 2. Випуск 10(91). 2013. С. 211-216.
7. Орос О.Б. Агресивна та насильницька поведінка серед дітей підліткового віку. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. Випуск 2 (38). 2018. С. 90-96.
8. Савіна Н.М., Петров О.І. Агресія у студентському середовищі. *Професійна освіта у сучасному світі*. 2018. Т. 8. № 2. С. 1912-1918.

References

1. Bulakh I.S., Lukianov A.O. Spetsyfyka stanovlennia samostverdzhennia osobystosti pidlitkovoho viku. Mizhnarodnyi naukovyi forum : sotsiologhiia, psykholohiia, pedahohika, menezhment. Vypusk 13. 2013. S. 154-163.
2. Zamashkina O. Problema ahresyvnosti pidlitkiv yak sotsialno-psykholohichne yavishche suchasnosti. Teoretychni ta metodychni aspekty sotsialnoi diialnosti : monohrafiia / vidp. red. L. Danilchuk, L. Romanovska. Khmelnitskyi : FOP Tsiupak A., 2020. T. 4. Rozd. 2. S. 45-88.
3. Koval O. Tematychnyi slovnyk-dovidnyk z psykholohii ta pedahohiky. Ternopil : TNEU, 2013. 138 s.
4. Metodychnyi posibnyk dlia fakhivtsiv, yaki vprovadzhuut tipovu prohramu dlia kryvdnykiv : Zbirnyk praktychnykh materialiv. Kyiv, 2020. 132 s.
5. Moiseieva O.Ie. Ahresiia pidlitkiv: prychny vynyknennia ta mozhlyvosti psykhokorektsii. Yurydychna psykholohiia. 2015. № 1. S. 142.
6. Moiseieva O.Ie. Istoryko-psykholohichniy analiz fenomenu ahresii. Psykholohichni nauky. Zbirnyk naukovykh prats. Tom 2. Vypusk 10(91). 2013. S. 211-216.
7. Oros O.B. Ahresyvna ta nasylntska povedinka sereid ditei pidlitkovoho viku. Visnyk NTUU «KPI». Politolohiia. Sotsiologhiia. Pravo. Vypusk 2 (38). 2018. S. 90-96.
8. Savina N.M., Petrov O.I. Ahresiia u studentskomu sere dovyschchi. Profesiina osvita u suchasnomu sviti. 2018. T. 8. № 2. S. 1912-1918.